

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Петро М'ЯСОЇД

Copyright © 2002

*Система – це дуб, який породжує
жолудь, а цей останній не має
іншого буттєвого призначення,
як вирости у розлоге міцне дерево*

(Володимир Роменець [10, с. 826])

Суспільна проблема. Курс загальної психології посідає помітне місце у структурі навчальних планів ВНЗ України, що відповідає виразній тенденції гуманітаризації вищої освіти. Важлива роль йому також відводиться у планах підготовки психологів, зокрема практичних, тобто професії, яка за наявних темпів зростання може стати масовою. Студентам потрібна література, яка б дала змогу опанувати психологічним знанням, а відтак історією, логікою і здобутками наукових пошуків у царині досліджень психології людини. За протилежних умов непродуктивний поділ психології на “теоретичну” і “практичну” зростатиме за змістовими масштабами. Це цілком реальна загроза, тим паче, що принцип “кулінарної книги” (“роби так”) у психології не працює. Тут працює **“Велика Логіка Вчинку”** (В.А. Роменець) – логіка самопізнання, копіткого психологічного думання і нев-

томної праці людини над собою. Саме вона є ланкою зв'язку між психологічними знаннями і проблемами, які виникають під час життєвої практики. І ті, й інші конструюються психологом (точніше – його особистістю і вчинками), який є небайдужим посередником між теорією і практикою. Шляхом тривалих зусиль, зазвичай самотужки, він набуває знань, з яких вибудовує своє бачення людини, світу і свого місця у ньому. Реальність, з якою він має справу, здебільшого породжує питання, аніж приносить відповіді. До того ж наукове знання загалом – “відкрита система”, динаміка, а не статика, не образ, а рух до нього. Психолог покликаний перебувати в “русі до образу” і нести тягар відповідальності за вибір професії. До цього його треба ґрунтовно готувати.

Виконанню зазначеного надзавдання слугує навчально-методичний комплекс (НМК) “Загальна психо-

логія”, створений автором¹.

Метою статті є виклад концептуальних засад побудови НМК. Шляхом теоретичної рефлексії над зробленим, автор пропонує й обґрунтовує критерій орієнтації у розмаїтті підручників і посібників із загальної психології: логічну основу систематизації психологічного знання, яку вони повинні мати.

Авторська концепція. Дидактичний матеріал із курсу загальної психології має виконувати щонайменше три функції:

¹ В рукописі це був НМК з курсу загальної психології, що складався з програми, підручника та посібника до нього. “Посібником” і “посібником посібника” НМК став після затвердження у Міністерстві освіти і науки України.

Дорога до читача виявилась довгою і тернистою. Рукопис був апробований під час конкурсів, які проводилися Держкомосвіти СРСР (Наказ №62-1 про включення до плану видавництва від 18.06.1991) та Міжнародним Фондом “Відродження” (Угода №67 про фінансування видання від 29.12.1995). В 1995 році програма курсу була відзначена Національним університетом “Києво-Могилянська академія” (Диплом №1559). У 1996 р. НМК в цілому оцінювався Інститутом системних досліджень освіти Міністерства освіти України (надано гриф Міністерства).

Але вперше підручник і задачник побачили світ лише у 1998 р. Не зважаючи на результати конкурсу, що невідомі автору, “відомі українські психологи” наполегливо вимагали чергового “доопрацювання”. Прямо таки ілюстрація до ситуації в українській психології, яскраво описаній А.В. Фурманом [13].

Вихід НМК у світ став можливим завдяки зусиллям виконавчого директора Програми “Трансформація гуманітарної освіти в Україні” Наталії Якимівни Євстратової та авторитету академіка Володимира Андрійовича Роменця. Автор несе у своєму серці безмежну вдячність цим людям.

– “архівну”, тобто функцію систематизації психологічного знання, викладеного у статтях і монографіях;

– “мовну”, тобто функцію знаряддя психологічного мислення, засобу наукової комунікації, без чого неможлива ні робота з тими ж статтями і монографіями, ні професійне спілкування, ані праця у будь-якій сфері психології;

– “методичну”, тобто функцію організації навчальної діяльності студента, у т. ч. й у співдружності з викладачем.

Для створення трифункціонального дидактичного матеріалу потрібен певний логічний осередок. У НМК його роль виконує категорія “**життя**”, а засобом його розгортання є процедура конкретизації – переходу від абстрактного до конкретного. Такий підхід характеризується нами як **системно-діяльнісний**: системний за формою і діяльнісний за суттю. Під час його втілення отримана схема побудови НМК, що об’єктивована в авторських посібнику і задачнику.

Перший крок конкретизації приводить до низки понять: “*форми активності*” (поведінка, діяльність, учинок), “*рівні життя*” (організм, індивід, особистість), “*функції психіки*” (відображальна, регулятивна, інструментальна), “*рівні відображення*” (свідомість, підсвідоме, несвідоме). Наступні кроки полягають у структуруванні довкола цих понять відповідного психологічного знання. Отанне, разом із посиланнями на доступні студенту (через бібліотеку ВНЗ) джерела, обіймає здобутки сучасної психологічної науки. У такий спосіб забезпечується “архівна” функція НМК.

“Мовну” функцію репрезентує Система понять і категорій психо-

логії. Вона вибудовується у процесі все тих же кроків конкретизації, а її складові стають, по-перше, одиницями тексту як форми існування психологічного знання; по-друге, одиницями змісту задач як засобу організації учнівської діяльності студентів; по-третє, елементами предметного покажчика, що дає змогу знайти місце будь-якої окремої складової Системи у будь-якій формі дидактичного матеріалу. Відтак система в цілому підпорядкована єдиній логіці визначень.

“Методичну” функцію посібник виконує у єдності із задачником, що фіксує той самий, що й у посібнику зміст, але відповідним чином трансформований. Це – продукт заключних кроків конкретизації, покликаний забезпечити якісне оволодіння студентами сукупністю відповідних знань. І в посібнику, і в задачнику складові Системи понять і категорій психології виділені курсивом на їх початку. Цим забезпечується змістовна єдність НМК і пошук теоретичних та емпіричних здобутків психології, достатніх для відшукування прийнятних розв’язків задач. Тут позитивну роль відіграє Іменний покажчик посібника, що дає змогу співвіднести ці здобутки з індивідуальними внесками у науку багатьох поколінь психологів. Отож НМК пронизаний спільною логікою, яка впливає з концептуальних засад його будови.

Сутнісний зміст. Висвітлюються концепція, структура та зміст психологічного знання у формі навчально-методичного комплексу (НМК): посібника і задачника. Концепція ґрунтується на системно-діяльнісному аналізі психічного, “клітинкою” якого є категорія “життя”, а продуктами

застосування – поняття “форми активності” (поведінка, діяльність, учинок), “рівні життя” (організм, індивід, особистість), “функції психіки” (відображальна, регулятивна, інструментальна), “рівні відображення” (свідомість, підсвідоме, несвідоме). Отримана у такий спосіб схема забезпечує виконання НМК “архівної”, “мовної”, “методичної” функцій. Подається Система понять і категорій психології та Іменний покажчик як путівники у світ психологічного знання.

Ключові слова: психологічне знання, теоретичний та емпіричний матеріал психології, системно-діяльнісний підхід, Система понять і категорій психології, Іменний покажчик.

Треба відразу визнати, що систематизувати психологічне знання не вразливим для критики чином неможливо. Навіть славнозвісні, неперевершені за глибиною теоретичного опрацювання “*Основы общей психологии*” С.Л. Рубінштейна [34], ще у 40-х роках минулого століття спричинили дискусію (див. [23]), яка продовжується й донині (див. [17]). Немає двох підручників із психології, які б ґрунтувалися на одних і тих самих засадах. І справа тут не стільки у часі, особистості автора чи методології, скільки у надскладній, себто психічній реальності. Її вкрай важко охопити теоретичною схемою, якою б досконалою вона не була. Тим не менше, аналіз [27] підручників і посібників з психології дає підстави вважати присутність такої схеми необхідною умовою їх побудови.

Окрім підручника С.Л. Рубінштейна, такі схеми мають “*Основы психологии*” за загальною редакцією

О.В. Киричука та В.А. Роменця [6] і “Психология человека” В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєва [38]². У статті проводиться аналіз цих праць і висвітлюється метатеоретична схема-версія (концепція, структура, зміст, методика застосування) систематизації психологічного знання у вигляді НМК: посібника [4] і задачника [5].

ПРО “КЛІТИНКУ” СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Пошук осередку, або “клітинки” системи психологічного знання стикається зі значними труднощами. Хоча психологічні теорії такі клітинки зазвичай мають, останні не бувають ні всеохоплюючими, ні сталими. Наприклад, І.М. Сеченов [36] здійснює перехід від “рефлексу” до “чутливості”. Л.С. Виготський [19] взагалі багато експериментує: “мовний рефлекс”, “реакція”, “інструментальний акт”, “психічна функція”, “значення”, “смісл”, “переживання”. М.Г. Ярошевський підсумовує: “Пошуками славнозвісної “клітинки” займалися після Виготського багато психологів. І не дивно, що безуспішно, оскільки психічна організація за самою своєю суттю “багатоклітинна”, тому з однієї “одиниці” виведена бути не може” [45, с. 89]. “Багатоклітинною”, а відтак й багато-

категоріальною, була спроба систематизації цим вченим [44] історико-психологічного знання. У цьому ж напрямку працюють А.В. і В.А. Петровські [31]: вибудовують “категоріальну систему”, щоб прокласти дорогу до “теорії теорій психології”.

Проте висновок М.Г. Ярошевського не беззаперечний. В.А. Роменець (наприклад, [8], [10]) історію вивчення психічного подає як розгортання складноорганізованої “клітинки” – **вчинку**. Та й теорія, якого б рівня узагальнення вона не сягнула, завжди має якісь взаємопов’язані постулати і навряд чи може бути “плюралістичною”. Інша річ, чи є така клітинка “раз, назавжди і для всіх випадків”? Напевно, що ні. І.М. Сеченов звертається до поняття “рефлексу”, коли створює рефлекторну теорію, і до поняття “чутливості”, коли обґрунтовує теорію розумового розвитку. Що ж до Л.С. Виготського, то за пошуками ним “клітинки психології” можна простежити етапи його творчості. Видатні психологи нерідко переходять від однієї клітинки до іншої, або розширюють межі обраної. В.А. Роменець теж з часом доповнив свою історико-психологічну систему “післядійовим” компонентом учинку.

Так, напевно, і має бути, адже предмет теоретизації конструюється чи то переосмислюється з якоюсь метою. Зміна мети означає розузгодження зі “старими” засобами досягнення. Саме тому “клітинка” змінюється. У цьому зв’язку варто розвести поняття “система психологічного знання” і “систематизація психологічного знання”. У першому випадку йдеться про теорію, у другому – про побудову метатеоретичної схеми, яка б імовірно охоплювала всі здобутки

² Той же аналіз [27] показує, що на заході, де підручників незрівнянно більше, ситуація не краща: зазвичай автори викладають психологічне знання, не висвітлюючи свої концепції. Нерідко вони взагалі відсутні. Російсько- та україномовних робіт такого плану теж немало, але у цій статті немає потреби звертатися до них.

психології, причому не лише теоретичні. Отож маємо різні завдання і предмети теоретизації, а також по-різному модифіковані “клітинки” аналізу. Та й обсяг останньої у другому варіанті буде більшим. Звідси очевидно, що для систематизації психологічного знання потрібно відшукати таку “клітинку”, розгортання якої дало б змогу знайти місце кожному вагомому внеску у психологію. “Архівна” функція підручника є у цьому аспекті провідною³.

“Але чому “клітинка” змінюється від підручника до підручника?” – Відповідь на це питання може дати аналіз “Основ общей психологии” С.Л. Рубінштейна, з яких, власне, розпочався її пошук, та аргументована дискусія навколо цієї праці. “Клітинкою”, про яку саме так говорить автор на останніх сторінках, є “діяльність”. Проте визначення дається раніше: “Діяльність – не зовнішнє роблення, а позиція –

стосовно людей, суспільства, яку особа усім своїм єством, котре в діяльності проявляється і формується, стверджує” [34, с. 9]. Психічне – важлива сторона діяльності, й у цій якості воно постає предметом психології. Діяльність як моральний акт – це поведінка, “одиницею” котрої є вчинок, а “одиницею” діяльності взагалі слугує “дія”. Водночас це складноорганізований осередок систематизації: психічне характеризується як таке, що існує “в єдності” з діяльністю і змінюється під час перебудови її різних форм. Відповідна категорія стає стержнем, на якому тримається архітектоніка підручника⁴.

О.М. Леонт'єв знаходить слабке місце: у книзі єдність психіки і діяльності перетворюється на “єдність... психіки і її психічних компонентів!” [23, с. 227]. Звідси принципові наслідки. По-перше, відкривається шлях до “концепції подвійної детермінації психіки”: тлумачення психічного як такого, що формується у діяльності, не виключає залежності зазначеного формування від органічного субстрату. По-друге, якщо діяльність має “психічний бік” і є об'єкт, на який вона спрямовується, то не зрозуміло, що є “зовнішнім” щодо психічного – чи об'єкт

³ Автор [2], [28] дозволяє собі сумніватися, чи є підручником, у власному значенні цього слова, “Основи психології”. Одна справа, коли вчинковий підхід застосовується з метою відтворення історії психології, або якщо теоретизація здійснюється у його власних межах, і зовсім інша – коли слугує засобом систематизації психологічного знання. Згадані “Основи...”, безперечно, ґрунтовна колективна монографія, об'єднана спільною “клітинкою” – вчинком. Це, по-перше, величне й оригінальне бачення природи і сутності психічного, взятого у контексті історичного поступу людства; по-друге, пояснення людської психології у форматі “Великого канону”; по-третє, це система психології, але не систематизація психологічного знання, побудована з урахуванням функцій, властивих підручнику.

⁴ Від такого розуміння діяльності відштовхуються автори “Основ психології” і “Психологии человека” (див. [6, с. 164] і [38, с. 125]). Це красномовне визнання: вся вітчизняна психологія – діяльнісна. Відповідні спроби систематизації психологічного знання за своєю суттю також діяльнісні. Підручник С.Л. Рубінштейна буде взірцем ще не для одного покоління систематизаторів у сфері психології.

діяльності, чи то органічний субстрат. По-третє, виділення С.Л. Рубінштейном “психофізичних” функцій як компонентів психічних процесів загострює проблему взаємодії психічного і фізіологічного. Десь тут, завершує О.М. Леонт'єв, “залоза Декарта” [Там само, с. 228]⁵.

Дискусію з приводу розуміння діяльності продовжують уже “діти” та “онуки” згаданих учених. Про це дещо пізніше, а зараз важливо зафіксувати тезу: *вибір “клітинки” систематизації психологічного знання пов'язаний зі способом розв'язання проблеми “внутрішнє – зовнішнє”*. У кожному з аргументів О.М. Леонт'єва йдеться саме про неї: тлумачення психічного як сторони діяльності актуалізує картезіанський поділ світу на “внутрішнє” і “зовнішнє”. У якому відношенні психічне перебуває з тим та іншим? Якщо психічне існує і формується у діяльності, то що тоді є для нього “зовнішнім”: предметний

світ чи фізіологічне? “Клітинка” “Основ” відповісти на це питання не дає змоги. Психологічне знання систематизується, але питання про принцип систематизації залишається відкритим.

“Внутрішнє – зовнішнє” – основне протиставлення психології, яке червоною ниткою проходить через її історію [29]. Основне, тому що всі інші від нього – похідні: “психічне – буття”, “психічне – соціальне”, “психічне – мозок”, “вроджене – набуте” і т. ін. Його не може обійти жодна теорія, тому характеризує у вигляді певного способу розв'язання тієї чи іншої “одвічної” проблеми: психофізичної, психосоціальної, психофізіологічної, біосоціальної тощо. Воднораз усі емпіричні здобутки психології – безпосередній чи опосередкований унесок у вирішення цих надскладних питань. *Все знання, накопичене психологією, перебуває у межах, заданих змістом її зазначеної основної проблеми.*

Р. Декарт шукає принцип, який би утримував у своєму змісті і те (внутрішнє), й інше (зовнішнє). При цьому він, послуговуючись висловом В.О. Вагнера (цит. за [32]), вдається одразу до двох форм монізму: “зверху” і “знизу” – з боку духу, і з боку тіла. О.М. Леонт'єв теж завершує “матеріали до дискусії” твердженням, що за іншого, ніж у С.Л. Рубінштейна, розуміння, діяльність – “те, що спричинює обидві детермінації” [23, с. 229]. Отож *вибір “клітинки” систематизації психологічного знання пов'язаний з пошуком моністичного принципу розв'язання основної проблеми психології.*

Тоді виникає нове запитання: “Як здійснювати систематизацію, коли її

⁵ Згадка про Р. Декарта тут не випадкова: думкою про не співмірність мислячої і тілесної, неподільної і протяжної субстанцій окреслена сутність проблеми “внутрішнього - зовнішнього”. Він же розпочав пошук зв'язку між цими складовими: у “Міркуваннях про метод” це Бог – Творець істини, до якої прагне мислення, і всіх речей, у т.ч. людини; у “Пристрастях душі” – “маленька залоза, розміщена у центрі мозку” [21, с. 497]. В.А. Роменець коментує: “Здається, ніби Декарт висунув основне дуалістичне припущення про зв'язок тіла і душі буцімто для того, щоб заперечити його усім ходом своїх антропологічних досліджень” [8, с. 94]. Прокоментоване спостереження надзвичайно важливе для розуміння особливостей теоретизації у психології.

“клітинка” перебуває у полі протиставлень?” Для відповіді на нього варто поглянути на динаміку теоретичної рефлексії над відношенням “внутрішнє - зовнішнє”. Тим більше, що це так чи інакше знаходить свій прояв у наступних, після С.Л. Рубінштейна, спробах систематизації.

За М.М. Вересовим [18], картезіанську схему аналізу долає теорія Л.С. Виготського, щонайперше позицією, за якою зовнішнє (соціальне) і внутрішнє (індивідуальне) – дві форми однієї й тієї ж функції. Дійсно, саме у цьому розрізі аналізування формулюється “генетичний закон культурного розвитку”: інтерсуб’єктивна функція, інтеріоризуючись, трансформується в інтрасуб’єктивну [19, т. 1, с. 145]. Обидві опосередковуються знаками. Моністичний принцип начебто знайдено: вищі психічні функції мають єдине походження і єдиний закон розвитку. Однак не все так просто. Залишається поділ функцій на вищі і натуральні. Якщо це і монізм, то “вторинний” і “зверху”, тобто з боку соціального. Поняття інтеріоризації тут не допомагає, адже це не трансформація одного і того ж (наприклад, дії, як у Ж. Піаже), а одного (соціального) в інше (індивідуальне). Дж. Брунер [16, с. 7] характеризує це місце теорії Л.С. Виготського як “не роз’яснене”.

О.М. Леонт’єв [25] також вважає поділ функцій, здійснений учителем, перенесенням протиставлення внутрішнього і зовнішнього у саму особистість. Він створює власну теорію [24], у світлі якої опозиція між внутрішнім і зовнішнім знімається шляхом “третьої” складової – діяльності у її двох, тотожних за будовою (зовнішній і внутрішній), формах, а

також предметом як мотивом⁶. Внутрішнє – трансформований діяльністю предметний світ; вона ж трансформує “мозкові функції” людини. Монізм, здавалося б, досягнутий. Та М.М. Вересов [18] знаходить похибку: якщо джерелом діяльності є предмет, то він водночас повинен бути і джерелом розвитку. Іншими словами, запитується: “Чи має повноцінна діяльність суб’єкта?” На це питання О.М. Леонт’єв відповідає формулою: “Внутрішнє (суб’єкт) діє через зовнішнє і в такий спосіб само себе змінює” [24, т. 2, с. 200]. Але ця формула не суперечить його теорії лише тоді, коли внутрішнє розглядати у двох вимірах: як те, що виникає, і як те, що діє. Та й інтеріоризація (як трансформація дії) не вносить ясності: якщо немає натурального, залишається лише соціальне. Внутрішнє виникає начебто на пустому місці. Як і у Л.С. Виготського, це “вторинний” монізм, до того ж “зверху”.

Отже, О.М. Леонт’єв висуває свою формулу всупереч формулі С.Л. Рубінштейна, суть якої така: “зовнішнє переломлюється через внутрішнє”.

⁶Цікаво, але підручника, який би зміг конкурувати з розкритикованою ним працею С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонт’єв не написав. За свідченням Ю.Б. Гіппенрейтер, намагання учнів взятись за такий підручник він зупиняв словами “Ще рано...” (особисте повідомлення). Очевидно, О.М. Леонт’єв розумів, що шлях від теорії діяльності до систематизації психологічного знання пройти не просто. Та все ж Юлія Борисівна [20] такий підручник написала. І, на думку автора, підтвердила сумніви свого вчителя. Як і “Основи психології” [6], це виклад знання, що впливає з певної теорії, або ж узгоджується з нею. “Архівна” функція і тут не реалізована.

Останній, уже після “Основ”, неодноразово проголошує її, зокрема й в останній своїй праці “Человек и мир” [35, с. 287, 290]. Але у ній йдеться про детермінацію суцього, а не психічного. Відкривається неосвоєне поле для інтерпретацій. Учні С.Л. Рубінштейна розуміють формулу математично точно: психічне є активним із самого початку, тому його зовнішнє спричинення закономірно поєднується із самодетермінацією [14]. Причому розвиток здійснюється не у напрямку “від зовнішнього (соціального) до внутрішнього (індивідуального)”, як стверджують послідовники Л.С. Виготського, а на підвалинах безперервної взаємодії внутрішнього (суб’єкта) і зовнішнього (соціального). По-іншому прочитує С.Л. Рубінштейна В.Е. Чудновський [42], який виголошує, що зовнішнє залежить від внутрішнього. У першому випадку в формулу на місце “через” ставиться “взаємодія”, у другому – “залежність”. Ще чіткіше висловлюється О.С. Арсен’єв [15]: формулу С.Л. Рубінштейна слід читати як “внутрішнє через зовнішнє”, тобто навпаки. Відтак зусиллями послідовників вченого вихідна його теза стала тотожною формулі О.М. Леонт’єва⁷. Звідси відпадає

⁷ *Це при тому, що у такому звучанні вона не відповідає ні теорії першого, ні теорії другого. За теорією О.М. Леонт’єва, суб’єкт як внутрішнє стосовно зовнішнього як світу, є вторинним. Що ж до С.Л. Рубінштейна, то він був послідовним детерміністом, навіть у своїй останній праці “Человек и мир”. До того ж “трьохаспектний” аналіз науки, здійснений М.Г. Ярошевським [46], дає змогу дійти висновку, що ревізія формули С.Л. Рубінштейна відбулася під впливом соціальних чинників – катаклізмів, які супроводжували розпад СРСР. Потрібно було узгодити стан “розкряченого духу” і психологію, котра, перебуваючи у полоні ідеології, не прогнозувала навіть імовірність такого критичного стану. За тим же аналізом, це не єдиний чинник руху наукового пізнання. Є ще логіка і психологія наукового пошуку, а вони застерігають: зміна ідеології – це не зміна самої людини.*

потреба у пошуку моністичного принципу розв’язання основної проблеми психології.

Залишається проголосити людину “автором” власної психіки, що зрештою й відбувається (пор. [37, с. 16], [41, с. 34]). Але звідки цей автор береться? У В.І. Слободчикова можна знайти одразу дві відповіді: абстрактну і конкретну. За першою, він постає зі спів-буття дитини з дорослим [37], за другою – із процесу переходу від соціалізації до індивідуалізації [39]. Дитина ще не “автор” і за відхилення у її розвитку відповідають “дисфункції дитячо-дорослої спільності”, а отже – дорослий, який у такий спосіб платить за свою “особистісну незрілість”. У площині конкретного проблема “внутрішнього – зовнішнього” розв’язується у теоріях Л.С. Виготського та О.М. Леонт’єва, шляхом “вторинного” монізму та “зверху”, у площині абстрактного – у контексті новітніх інтерпретацій формули С.Л. Рубінштейна. Саме така картина змальовується у посібнику В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєва: осередком проголошується “суб’єктивність”, тобто **“та категорія у психології, яка виражає сутність внутрішнього світу людини”** [38, с. 74]. За точку відліку береться “внутрішнє”. Але різноманітність проявів конкретного у системі психології категорією суб’єктивності не охоплюється [26]. Більше того, у межах спроби систематизації проблеми “абстрактного - конкретного” за значущістю не поступається основній проблемі психології.

Так, з позицій “авторського” підходу, психічне є “спонтанійним” явищем, яке постійно перебуває у процесі саморозвитку, саморозгортання. Про “зовнішнє” навіть не згадується. Реальністю психічного проголо-

лошується суб'єкт з його “внутрішньою потребою до саморозвитку”, “детермінованістю зсередини”, “здатністю до творення своєї психіки”, “ставленням до неї як до цілі і цінності”, “відповідальністю за результати свого творення” тощо [41]. Всі ці визначення належать співавтору “Основ психології” і автору підрозділу цієї книги “Внутрішнє і зовнішнє як психологічна проблема” В.О. Татенку. Висвітлюючи проблему, він наводить формулювання принципу детермінізму, запропоноване О.М. Ткаченком, що знімає протиставлення формул С.Л. Рубінштейна і О.М. Леонтьєва: “психіка суб'єкта детермінується продуктами актуальної і постактуальної взаємодії з об'єктом і сама виступає як важлива детермінанта поведінки і діяльності людини” [12, с. 29]. Але власну позицію формулює в іншому підрозділі у контексті цитованих вище визначень: “Загальним пояснювальним принципом психології... має бути **суб'єктивно-генетичний принцип**, згідно з яким *породження, становлення і розвиток психіки пояснюються з позицій самопричинності й спонтанності саморозгортання суцього, суто людського завдяки власній активності людини як суб'єкта – автора, ініціатора й виконавця індивідуалізованої програми творення свого світу психіки й себе в ньому*” [11, с. 42]. Отож говорити про моністичне вирішення проблеми “внутрішнього – зовнішнього”, яка має місце у О.М. Ткаченка, не доводиться. Та й взагалі, як цей принцип узгоджується з проголошенням вчинку осередком “Основ психології”? Адже те, що “суб'єктне... існує у своїй найрозвинутішій формі як внутрішній

вчинок, виявляє себе у формі зовнішнього вчинку й творить, формує і розвиває себе найбільш продуктивно саме через вчинки” [6, с. 164] не означає, що вчинок тотожний суб'єктності з її “самопричинністю і спонтанністю”? Тому питання питань таке: “У якому відношенні перебуває вчинок з “одвічним” протиставленням психології?”

За В.А. Роменцем, “тією мірою, якою індивід здійснює себе й виходить із наявно даних умов, як зовнішніх, так і внутрішніх, він детермінований; тією мірою, якою індивід здійснює сам себе і сам встановлює для себе мету діяння, він вільний” [8, с. 583]. Але це визначення залишає “щось нероз'яснене”, тому повнішим буде обґрунтування моральної дії як творчості, в якій “причинність не заперечується, а створюється. У такому разі вчинок можна описати як моральну творчість, здійснювану шляхом подолання ситуативності й мотивності” [Там само, с. 584]. Для позначення цієї “найвищої форми детермінізму” використовуються й інші поняття, але всі вони стосуються вчинку, котрий “сам себе визначає”. І знову: “невільний учинок завжди гетеродетерміністичний” [Там само, с. 590]. Вчинок як моральна акція, психологічне й етичне водночас, дія “всупереч”, утвердження позиції тощо можливий лише на певному етапі онтогенезу і тому цікаво, “чи існують своєрідні для даної особистості сензитивні періоди вчинкового зростання та якими є умови проходження їх особистістю” [10, с. 721].

Природно, що становлення особистості – перебіг причинних зумовлювань у самому вчинку – в напрямку

до “найвищої” форми детермінізму. Тоді особистість можна вважати “автором”, але лише під час учинку як моральної дії. Особистість – автор вчинку тією мірою, якою вчинок є автором особистості. Вчинок формує останню, саме у вчинку вона “народжується”. Ось чому суб’єктом учинку не народжуються, ним стають.

Вчинок презентує субстанцію, котра творить саму себе, але лише у певному часі й за певних умов. Цей крок В.А. Роменця долає картезіанський поділ світу на “внутрішнє” і “зовнішнє”. Суб’єкт і властиве йому психічне від початку “вписані” у вчинок, як “вмонтований” у нього об’єкт, світ. Вчинок-субстанція поєднує людину зі світом. Питання про внутрішнє, суб’єктивне, і зовнішнє, об’єктивне, як про протилежні чи то взаємодіючі сутності втрачає сенс. Потреба у протиставленні детермінізму та індетермінізму зникає. “Принцип взаємної доповнюваності матеріального та ідеального”, який видатний учений застосовує в історико-психологічних дослідженнях, відкриває шлях до пошуку “*Великого канону*” – синтезу індивідуального і всезагального. Канон – “рушійна сила та взірць психологічного знання, яке розгортається на ґрунті вчинкового осередку психологічної системи. Вчинок є канонем психологічного знання, адже у самому вчинку... перебуває канон” [Там само, с. 827]. Канонічна психологія – моністична психологія, психологія того, ким мусить бути людина. Психологічні властивості тяжіють до канону і відкривають перед кожним із нас безмежні можливості до самовдосконалення і саморозвитку.

Отже, вчинок в інтерпретації В.А. Роменця – дещо інше, ніж “суб’єктивно-

генетичний принцип” побудови “Основ психології”. “Зміщення мети” не минає безслідно. Монізм у тлумаченні відношення “внутрішнього” і “зовнішнього” втрачається. Вчинок – більше, ніж суб’єктність. Як і суб’єктивність, остання є “клітинкою” систематизації психологічного знання, що центрується довкола “внутрішнього”. Але ні перше, ні друге не даються від початку. Опозиція “внутрішнього” і “зовнішнього” (і на цьому в “Основах психології” відкрито наголошується) існує. Внутрішнє може нести в собі зовнішнє, проте це не означає, що зовнішнього, а відтак і детермінації психічного з боку природного, соціального, історичного тощо немає. Об’єкт систематизації виявляється штучно звуженим. Основна проблема психології знімається, головню шляхом зосередження на одній із її складових. Водночас знімаються ознаки реального руху психологічного знання, які задаються змістом основного протиставлення психології. Абстрактне не знаходить свого конкретного: те, що не узгоджується з “суб’єктивно-генетичним принципом” до уваги не береться. В результаті одержуємо або не підручник, або систематизація психологічного знання не виконує своєї “архівної” функції.

Спроби систематизації психологічного знання мають різні осередки, але спільний знаменник – основну проблему психології. Жодна спроба не досягає того ідеалу, пошук якого розпочав Р. Декарт, – моністичного принципу розв’язання цієї проблеми. Теорія В.А. Роменця засвідчує непродуктивність психологічного мислення у форматі протиставлень і наводить на думку, що монізм слід шукати за межами відношення “внутрішнє - зовнішнє”.

В “Основах психології” цей момент знаходить своєрідне переломлення. За В.М. Пискуном [7], всі опозиції у психології, в т. ч. “внутрішнє – зовнішнє”, є антиноміями, тобто суперечностями, породженими розумом, а способи їх зняття – паралогізмами, тобто логічними помилками. Взаємовиключаючі судження тлумачаться у цьому розрізі як елементи антиномії, себто: “не одне, або інше”, а “одне й інше водночас” [7, с. 133]. Далі йде посилання на С.Л. Рубінштейна, хоча той проблеми психології не знімав, а певним чином вирішував їх, наочно демонструючи при цьому антиномічність свого розуму.

Антиномічним можна вважати процес теоретичного освоєння світу. Але головне не у цьому, а в тому, що у просторі такого освоєння долаються одні антиномії і породжуються інші. У природознавстві це відбувається шляхом наукових революцій – переходу від однієї раціональності до іншої [40]. Якщо класична раціональність елімінує все, що стосується суб’єкта пізнання, а некласична враховує залежність знання від засобів його набування, то постнекласична має справу з надскладними об’єктами, що досліджуються міждисциплінарно, і співвідносить продукти наукової діяльності із соціальними цінностями. Іншими словами, щоразу наука має справу з проблемами, які так чи інакше розв’язує, не оголошуючи їх антиноміями.

Психологія у формуванні типів наукової раціональності участі не бере. Але що прикметно: її теорії порушують класичні норми пізнання [29], вона експлуатує свої міждисциплінарні зв’язки [45], має справу з надскладним явищем, яке має аксіологічний вимір [11]. Психологія є ланкою безкінечного пізнання люди-

ною світу і самої себе⁸, а методологічні проблеми, з якими вона стикається, стосуються функціонування і розвитку наукового знання загалом.

У цьому аспекті аналізу привертає увагу теорія І. Пригожина [33], що має виразний “постнекласичний” характер. Автор одразу ж зазначає, що поділ універсума на “внутрішнє” і “зовнішнє” йде від класичного природознавства⁹. У наші ж дні наука

⁸ Але ланкою особливою: суб’єкт психологічного пізнання тотожний його об’єктові. Такого рівня складності природознавство не знає. Заявляє про себе відмінність між пізнанням і самопізнанням, між науковою картиною світу та образом людини [29]. Напевно, тому психологи проголошують гасло “методологічного лібералізму”: будь-які теоретичні пошуки у психології мають право на життя [43]. Це стосується і пошуків осередку систематизації психологічного знання.

⁹ І. Пригожин ілюструє цей аргумент дискусією Г.В. Лейбніца з І. Ньютоном: перший дорікав другому, що той, припускаючи спорадичне втручання Бога в універсум, не лише недостатньо шанує Творця, а й уводить поняття події, а отже, недетермінованого явища. Класична наука пішла “шляхом Лейбніца” і з поля її зору випали нестабільні, унікальні, недетерміновані явища. Звідси два протилежні способи бачення універсума: або як зовнішнього світу, що перебуває у безкінечному русі і регулюється автоматично, або як внутрішнього – творчого і саморегульованого. Тим часом у процесі накопичення фізико-хімічного знання були відкриті “нерівноважні” структури, що виникають спонтанно, у результаті незворотних динамічних змін. Це продемонструвало “фундаментальну нестабільність матерії” і показало, що універсум має історію. Наука переходить до вивчення унікальних об’єктів, ознаками яких є відкритість і саморозвиток у розгортанні історичної еволюції. Остання існує у вигляді “дисипативного процесу”, тобто одночасного творення взаємопов’язаних процесів – хаосу і порядку. “Від хаосу до порядку” – так І. Пригожин обґрунтовує ідею еволюції.

підійшла до об'єктів, ознакою яких є непередбачувана зміна у “точці біфуркації”, зміна їх просторово-часової організації й, відповідно, новий напрямок розвитку. У пошуковій коловерті дослідження цих об'єктів вчені звертаються до методів історичної реконструкції, які застосовуються у гуманітарних науках і переважно керуються світоглядними настановленнями. Відбувається перехід до глобального, орієнтованого на гуманітарні цінності, моністичного погляду на унікальний історичний об'єкт, котрий не знає поділу на “внутрішнє” і “зовнішнє”.

У психології, яка, без сумніву, має справу з надскладним і “нерівноважним” об'єктом із властивими йому “точками біфуркації” та рухом “від хаосу до порядку”, наростає усвідомлення потреби в “оновлених формах раціональності” і діалогічної взаємодії із суміжними науками [1]. У цьому ж напрямку здійснює свій пізнавальний поступ В.П. Зінченко [22], зосереджуючи увагу на “живому русі”, який сукупно обіймає час, простір, смисл, образ, рефлексію... Це суголосно ідеям І. Пригожина, в контексті яких вагомо звучить заклик до “символічного розуміння світу як єдиного організму, що має зовнішні і внутрішні форми, і такого ж розуміння людини, мистецтва і мови” [22, с. 54]. Вочевидь психологія преречена на міждисциплінарні зв'язки і запозичення парадигм інших наук.

Викладене дає змогу сформулювати вимоги до “клітинки” систематизації психологічного знан-

ня¹⁰. Вона має, по-перше, виводити за межі основного протиставлення психології, по-друге, узгоджуватися з “діяльнісним” поглядом на психічне, по-третє, утверджувати ідею міждисциплінарного дослідження його проявів, нарешті, по-четверте, утримувати й абстрактні, і конкретні його визначення. Результатом її розгортання має стати схема, яка б дозволила подати теоретичні та емпіричні здобутки всієї психології.

На наш погляд, (див. [30]) функцію “клітинки”, яка відповідає таким вимогам, може виконувати категорія **життя**. Це гранична категорія психології і вона здавна перебуває у полі зору видатних учених. В.А. Роменець звертається до неї, коли характеризує структуру канону (“канон як животворча сила”, “канон життєвого шляху людини”, “вчинок як життєвий шлях”, “психіка як життя”, “інтерес до життя як канон”, “мудрість як

¹⁰ Було б спрощенням вважати пошук “клітинки” системи (систематизації) психологічного знання інсайтом, хоча останній, спираючись на досвід автора, тут присутній. Здебільшого осередок “виробляється”. С.Л. Рубінштейн [34] і М.Г. Ярошевський [44] не випадково заговорили про концепцію своїх побудов на останніх сторінках праць. Про це ж, слід думати, йдеться у висловлюванні В.А. Роменця, винесеному як епіграф до статті. Сам Володимир Андрійович ще у “Психології творчості” [9], тобто практично від початку своїх історико-психологічних досліджень, мав “клітинку” систематизації. Але для нього це був предмет невпинної теоретичної рефлексії: з неї розпочинається і нею закінчується кожен том “Історії психології”. Саме ця “клітинка” є тим, що “виростає у розлоге міцне дерево”.

канон і смисл життя). Категорією життя оперують С.Л. Рубінштейн (“життя як спосіб людського буття”, “життя як рівні існування”, “життєвий шлях особистості”, “людина як суб’єкт життя”) і О.М. Леонт’єв (“діяльність як одиниця життя”). Життя – категорія природознавства, суспільствознавства і гуманітарних наук. Це не перехід до нового предмета психології. *Психологія вивчає психічне як осередок живого, сутність життя.* Але “клітинка” у цьому разі набуває системного характеру: вона “більше” предмета психології й охоплює його у цілому; дозволяє поєднати і сцієнтистський, і гуманітарний підходи до аналізу психіки; виводить психічне за межі гносеологічного погляду, онтологізує його; узгоджується з діяльнісною парадигмою, причому і в рубінштейнівському, і в леонт’євському варіантах. Не суперечить вона і теорії В.А. Роменця, якщо розглядати вчинок не як єдину, а “найвищу” форму активності.

Щоб “розгорнути” категорію життя і перейти від “одновимірних” до взаємодоповнювальних характеристик психічного треба здійснити процедуру конкретизації.

ПЕРШИЙ КРОК КОНКРЕТИЗАЦІЇ

Процедура описана у [30]. Схематично, її можна подати так.

У світлі названої категорії *психіка* опосередковує стосунки живої істоти зі світом і здійснює свої *функції* залежно від *рівня життя: організму,*

*індивіда, особистості*¹¹. Організм – характеристика *психічного* на вихідному, психобіологічному рівні людського життєпотoku. *Психічне* має вигляд природних, генетично зумовлених властивостей, які дозволяють людині (і тваринам) *орієнтуватись* в оточенні, *запам’ятовувати* і використовувати у своїй *поведінці*

¹¹ Такі рівні виділені О.М. Ткаченком [12] під час висвітлення проблеми детермінізму.

Тут і далі *прізвища вчених та поняття психології, як і у текстах посібника [4] та задачника [5], подаються курсивом.* Це спрощує роботу з Іменним покажчиком (1060 прізвищ) та Системою понять і категорій психології (2300 понять). Перший дає змогу знайти місце, де висвітлюються внески вчених у загальнопсихологічне знання, друга (організована як предметний покажчик на початку посібника) – де визначаються, або ж застосовуються поняття, а також допомагає простежити динаміку розгортання Системи у різних формах дидактичного матеріалу. В такий спосіб забезпечується змістова єдність НМК.

Доводиться констатувати, що імена українських учених можна перелічити на пальцях: Г.С. Костюк, В.А. Романець, О.М. Ткаченко, В.О. Татенко... Це не “космополітизм” автора, а, радше, відображення становища української психології в тоталітарно організованій науці радянського часу. Зараз ситуація змінюється. За інформацією АПН України, протягом останніх 10 років чисельність учених-психологів зростала майже зі швидкістю геометричної прогресії. На жаль, їх публікації рідко потрапляють до бібліотек обласного рівня. Автор продовжує займатися проблемою систематизації психологічного знання і закликає колег надсилати електронні версії опублікованих праць, або ж рукописів для оприлюднення в інтернет-часописі “Theoretical & Experimental Psychology”

(див.: <http://www.tep.poltava.ukrtel.net>).

результати індивідуального досвіду. *Індивід* – людина як об'єкт і суб'єкт суспільних стосунків, носій соціально-типового, усуспільнений продукт освоєння світу. *Психічне* на цьому рівні забезпечує регуляцію діяльності індивіда відповідно до образу, який у цій же діяльності формується. *Особистість* – вищий рівень буття індивіда. *Індивід* заявляє себе *особистістю* виходом за наявні обмеження, утвердженням самотності, здатністю до *самореалізації* і *творчості*. *Психічне* тут – людські властивості, котрі тяжіють до психологічного канону.

У межах названих рівнів психіка виконує *відображальну* (відтворення світу у формі образу), *регулятивну* (втілення образу в діяльності), *інструментальну* (суб'єкт використовує психіку як своєрідний інструмент свого життя) *функції*. При цьому психічне відображення має свої рівні: *свідомість*, *підсвідоме*, *несвідоме*. *Психічне* постає багатофункціональним життєвим явищем й водночас *життя* несе в собі психіку як свій *осередок*. *Психіка* є важливою стороною притаманної *життю* властивості – *активності*. Через активність вона проявляється, у процесі її розвитку ускладнюється. *Активність* має різні форми: людина *приспосовується* до вимог ситуації і здійснює відповідну *поведінку* (Дж. Уотсон), *взаємодіє* зі світом під час *діяльності* (О.М. Леонт'єв), долаючи обмеження саме з допомогою *надситуативної активності* (В.А. Петровський), втілює себе у *творчості* завдяки *вчинку* (В.А. Роменець). Складніші форми *активності* співвідносяться переважно з вищими рівнями *життя*: *поведінка* властива

здебільшого, *організму*, *діяльність* – *індивіду*, *вчинок* – *особистості*.

Активність організму опосередковується психічним і здійснюється на підґрунті фізіологічного. Вона містить у собі і те, й інше як взаємопов'язані, але різнорідні явища (приклад: *психофізіологічний парадокс у відчуттях, предметність образу у сприйманні*). І на цьому рівні психічне стосується світу. *Фізіологічне* пов'язане з *організмом* і локалізується в одному з ним просторі. Щодо психічного, то це спільна і спеціалізована робота *блоків мозку* (А.Р. Лурія), підпорядкована принципу *функціональної асиметрії* (Н.М. Брагіна, Т.А. Доброхотова), яка відбувається за участю м'язево-рухової системи організму. *Рухи* – неначе посередники між мозком і психікою, що зв'язують їх у єдиний функціональний вузол (І.М. Сеченов). Таку спільність засвідчує й *теорія функціональних систем організму* (П.К. Анохін). Отож фізіологічне для психічного як органічного є біологічною *детермінантою*.

Активність індивіда безпосередньо пов'язана з *ідеальним* опосередкуванням. *Психічне* є *ідеальним* тією мірою, якою образ об'єктивується у *слові*, задіюється до системи *знань*, набуває відносної самостійності (С.Л. Рубінштейн). *Свідомість* – найістотніша форма психічного як *ідеального*. Ґрунтом, на якому зростає світ ідеального і психічного, є *значення*. Завдяки *значенням* предметний світ “переломлюється” в *діяльності* людини, наповнює її своїм змістом (О.М. Леонт'єв). Це збагачує, видозмінює *образ світу* – амодальний, двосторонній, безперервний процес співвіднесення предмета

діяльності зі світом позначуваного у системі відтворюваних діяльністю суб'єкта координат. Ускладнення діяльності – трансформація її складових: внаслідок *зсуву мотиву на мету* з'являються нові *мотиви*, а відтак і нові діяльності. У діяльності, яка єднає індивіда зі світом та іншими людьми, через співбуття з ними (В.І. Слободчиков), знаходяться *рушійні сили психічного розвитку*. Діяльність індивіда іманентно має *соціальне* (історичне, культурне) *спричинення психічного*. Зміна *видів діяльності* відбувається у межах окремого *віку* і супроводжується певними *психічними новоутвореннями* (Б.Д. Ельконін).

Активність особистості здійснюється на підґрунті суб'єктного опосередковування. Тут завжди на передньому краї *інструментальна функція психіки і вчинок* як “найвища” форма *активності*. Саме *вчинок* характеризує людину як *особистість*. Це – складноструктурована, наповнена глибоким змістом, розгорнута у часі і просторі *активність*, завдяки якій *індивід* виходить за власні межі, долає перешкоди, втілює себе у *світі*. Водночас *вчинок* має логіку “дозрівання” (у т. ч. логіку *несвідомого*) і на завершальних етапах стає *самодетермінованим* здійсненням прагнення індивіда до *свободи* всупереч обставинам *життя*. *Індивід* прагне стати *суб'єктом* життя – використати власні можливості як засіб досягнення поставлених цілей. Тому *психіка* – і *суб'єктивне*, і *суб'єктне* утворення, утворює *активно-небайдуже ставлення* людини до світу. *Вчинок* – реалізація такого прагнення з неминучим втручанням у *міжособистісні стосунки* та сферу

моралі. Це, напевне, боротьба людини зі світом, відповідь на *суперечності*, якими так багате відношення “людина – світ”. *Життя* призупиняє свій потік і змушує людину вибирати нову *лінію руху*. З потенційної фази *вчинок* переходить в актуальну, взаємини зі *світом* загострюються, *індивідуально-психологічні* характеристики *індивіда* отримують оновлене визначення.

Вчинок, як і *активність* загалом, базується на *потребах*. Якщо *органічні потреби* характеризують прагнення до *пристосування*, *індивідні* – до *освоєння*, то *потреби особистості* – до втілення свого *Я* у *світі*. Чим вище рівень потреб, тих складніший процес їх задоволення. *Потреби особистості* взагалі “відкриті”: не існує активності, яка б урівноважувала *потреби в самоактуалізації, самоутвердженні, творчості, віта-зреалізуванні* тощо з *життєвою ситуацією*.

Особистість – етап *життєвого шляху індивіда*. Людина народжується організмом, стає індивідом, упродовж життя творить із себе особистість. *Життєвий шлях індивіда* відображає відбиток *ситуації, життєвий шлях особистості* – боротьби за вихід із царини необхідності у царство свободи. Одним словом, це – шлях самоздійснення через *вчинок творчості* як утілення себе в речах, ідеях, інших людях. *Творчість* – універсальний механізм *становлення особистості*, тому що втілене завжди повертається набутиим.

У результаті колективних зусиль у науковій школі В.А. Роменця отримана схема *системно-діяльнісного* (системного за формою і діяльнісного за суттю) *аналізу*

психічного, призначена для систематизації теоретичного й емпіричного матеріалу психології. Тут психічне постає детермінованим і самодетермінованим, уплетеним у систему активності людини суб'єктивно-суб'єктивним, небайдужим, життєвим явищем, яке виконує відображальну, регулятивну та інструментальну функції, котрі по-різному опосередковують її життя на рівнях організму, індивіда, особистості. Психіка людини забезпечує і пристосування до середовища, і освоєння нею світу, і самореалізацію та творчість. Процеси опосередкування, властиві психіці як осередку життя, мають вигляд багаторівневого і багатофункціонального механізму існування та розвитку на засадничому підґрунті дозрівання, освоєння значень, учинку.

Наявність кількох рівнів психічного концептуально фіксує методологічні проблеми психології, щонайперше психофізіологічну, психосоціальну, психофізичну. Їх спільний знаменник – відношення “внутрішнє – зовнішнє”, як основна надпроблема психології. У межах запропонованої схеми остання виявляється “вписаною” у категорію життя. Тому психічне отримує “порівневу” характеристику, що звільнена від традиційних опозицій психології.

Результати першого кроку конкретизації, разом із відповідним теоретичним та експериментальним матеріалом психології, висвітлюються у розділі I посібника [4], що розпочинається викладом історико-психологічних напрацювань В.А. Роменця. У такий спосіб закладаються підвалини Системи понять і категорій психології.

НАСТУПНІ КРОКИ КОНКРЕТИЗАЦІЇ

Розділ II згаданого посібника описує застосування отриманої схеми під час аналізу проблеми розвитку психіки. Зокрема, філогенез психіки засвідчує її залежність від процесу еволюції (О.М. Сєверцов) і переходу до все більш складних стадій розвитку на основі ускладнення активності організмів, опосередкованої чутливістю (О.М. Леонт'єв). Соціогенез знаходить відображення у характерних рисах первісного мислення (Л. Леві-Брюль) та інтелекту (Ф. Клікс) і проливає світло на становлення свідомості у зв'язку з виділенням дій у межах елементарного розподілу праці (О.М. Леонт'єв). На зміну біологічному смислу діяльності приходить соціальний смисл дій для її суб'єкта. Ускладнення дій (від ритуалів і магії до ідолопоклонства) – шлях, яким антропогенез переходить у соціогенез, тобто шлях розвитку свідомості.

Онтогенез органічної лінії психічного розвитку характеризується нерівномірністю і гетерохронністю процесів дозрівання і розвитку (Б.Г. Анан'єв). При цьому зростає рівень опосередкування діяльності дитини. Психіка все більше опосередковує життя. Онтогенез індивідуальної лінії – періодичний процес із властивою йому соціальною ситуацією розвитку і психічними новоутвореннями віку (Л.С. Виготський). Саме конкретна соціальна ситуація характеризує спосіб життя дитини, її дії у системі зв'язків з оточуючими, є проекцією суспільно-історичного аспекту життєактивності суб'єкта. Психічні новоутворення знаменують

рух до вищого рівня життя, де становлення особистості відбувається у магістральному напрямку: від соціотипової поведінки до набуття індивідуальності (О.Г. Асмолов). Особистість виявляє себе як суб'єкт стосунків з близькими оточуючими, потім – із носіями соціальних норм, далі стає суб'єктом власного життя, здатним на вчинок.

Органічна лінія людського розвитку бере початок з роботи функціональних систем, елементи якої локалізуються вже у зиготі (П.К. Анохін), індивіда – з комплексу поживлення немовляти (Д.Б. Ельконін), особистісна – полімотивації діяльності дошкільника (О.М. Леонтьєв). Ці лінії накладаються одна на одну, що певною мірою пояснює труднощі розв'язання проблеми періодизації психічного розвитку.

Життя людини конкретизують такі категорії психології, як діяльність, спілкування, спільності (розділ III). Так, діяльність – це така активність, яка забезпечує взаємопереходи “полюсів” життя: суб'єкт – змінений об'єкт – збагачений суб'єкт. Це водночас колоподібний шлях розвитку і діяльності, і потреб, котрі лежать у її підґрунті. Зміст останніх визначається предметами їх задоволення: людина виявляє себе як невід'ємна частинка буття. Вона може вважати себе “центром Всесвіту”, але живе у світі, і пов'язана з ним численними “волоконнами”, функцію яких й виконують потреби. Будова діяльності проглядається вже у філо-і соціогенезі: перцептивна психіка та інтелект зобов'язані появі операцій, свідомість – дій. Індивід є суб'єктом сукупності діяльностей, яка, залежно від співвідношення мотивів, буває однопорядковою чи підпорядкова-

ною. Стабільність діяльності забезпечують установки (О.Г. Асмолов), її видозміну – надситуативна активність (В.А. Петровський). Перехід від зовнішньої до внутрішньої діяльності має вигляд інтеріоризації (Ж. Піаже), а її здійснення відбувається як екстеріоризація (В.А. Роменець). Видами діяльності, за генетичною ознакою, є гра, учіння, праця, а за функціональною – спілкування.

Спілкування – комунікація, інтерація, перцепція (Г.М. Андреева), тобто метапроцес, який має свої бар'єри, рівні, стилі, ефекти, способи. Як комунікативна діяльність він спонукається мотивами, спрямовується на мету, виконується за посередництва операцій. Чим більше така діяльність об'єднує учасників, тим змістовніше їхнє спілкування. Її мотивом у дитячому віці є певні властивості дорослого (М.І. Лисіна). Під час спілкування дитина оволодіває мовленням, освоює соціальні норми, будує образ світу і свого Я, заявляє про себе як про індивіда та особистість. Форми спілкування закономірно змінюють одна одну, що, за умови задоволення потреби у спілкуванні, забезпечує нормативний психічний розвиток. Спілкування – необхідна засада існування спільностей.

Спільності характеризуються соціально-психологічними явищами, які утворюються у процесі діяльності і спілкування. У спільності індивід посідає певний статус, входить в офіційні і неофіційні стосунки, виявляє рольову або смислову, конформну або неконформну поведінку, поділяє чи не поділяє її цінності, відповідає чи не відповідає груповим експектаціям, разом з іншими її

членами демонструє певні рівні сумісності і згуртованості. Це – явища психології групи, яка проявляється у стані міжособистісних стосунків і змінюється залежно від групової динаміки. Рівень розвитку спільності спричинюється ступенем опосередковування спільної діяльності суспільними цінностями і відображається на змістові соціально-психологічних явищ (А.В. Петровський). Дотримання статусу може приводити до конфліктів, які впливають на соціально-психологічний клімат спільності та міжособистісні стосунки. Спільність – необхідна умова психічного розвитку індивіда й водночас обмежувач його активності, який підпорядковує її формованню груповим нормам, карає груповими санкціями за проступки. Індивід з актуалізованою потребою в персоналізації шукає собі референтну спільність, намагається досягти статусу, який би відкривав шлях до самореалізації і творчості.

Наступний крок конкретизації – перехід від аналізу психіки як осередку життя до аналізу функцій, які вона у житті виконує (розділи IV–VI). Відомо, що відображальна функція психіки здійснюється за допомогою пізнавальної діяльності індивіда, передусім чуттєво (відчуття, сприймання) і раціонально (мислення, уява), і забезпечується пам'яттю. Крім того, має місце перехід від відтворення безпосередньо даного до аналізу, синтезу, узагальнення тощо, у кінцевому підсумку – до творчості.

Відчуття – чуттєвий образ і чуттєва тканина свідомості індивіда (О.М. Леонтьєв). Це – елементарне опосередковування активності, яке здійснюється й удоскона-

люється у ній. Феноменологія і загальні закономірності відчуттів висвітлюють складність і різноманітність цих явищ та механізмів, котрі їх обслуговують. Сприймання – перцептивний образ і вищий рівень психічного відображення. У процесі філо- та онтогенезу воно начебто надбудовується над відчуттями, підпорядковує їх собі (С.Л. Рубінштейн). Пізнавальна діяльність у цьому випадку має вигляд перцептивних дій (О.В. Запорожець). Вона спирається на систему вроджених і набутих координат, що дозволяє індивіду орієнтуватись у просторі, часі, відображати рух.

Мислення – діяльність суб'єкта і недиз'юнктивний процес аналізу, синтезу, узагальнення мінливих обставин його життя (А.В. Брушлінський). У розвинених формах це абстрагування від даних досвіду, створення узагальненого образу світу, формування “власної філософії”, процес творчості. Якщо перцептивний образ відображає теперішнє індивіда, мнемічний – минуле, мислительний – актуальне невідоме, то образ уяви – невідоме майбутнє. Останній – необхідний засіб формування мети діяльності, виходу особистості за нові горизонти життя, засіб творчості.

Пам'ять – ланка між минулим, теперішнім і майбутнім, основа життя. Це – мнемічні процеси, дії, операції, яким властиві свої закономірності і механізми функціонування. Серед них – механізми асоціацій (Г. Еббінгауз) та утворення гештальта (Б.В. Зейгарник). Пам'ять істотною мірою залежить від того, що робить індивід з матеріалом і яке його місце у структурі діяльності (П.І. Зінченко). Процеси пам'яті можуть бути

мнемічною діяльністю, але найчастіше вони обслуговують інші види діяння людини. Психологія пізнавальної діяльності – розмаїття експериментальних даних і теорій, створених у рамках напрямків сучасної психології.

Будь-яке психічне явище, окрім специфічної, відіграє регуляторну роль. Та, власне, регуляторами діяльності є увага (П.Я. Гальперін), емоційні явища (Я. Рейковський), воля (В.А. Іванников). Увага – характеристика зв'язку суб'єкта з об'єктом, емоції – оцінки небайдужого характеру діяльності, воля – подолання перешкод при досягненні мети.

У філогенезі прообразом уваги є орієнтувальний рефлекс (Т. Рібо), її соціогенез пов'язаний з оволодінням людиною поведінкою (Л.С. Виготський), в онтогенезі має місце перехід від мимовільної уваги до довільної, і далі – до післядовільної (М.Ф. Добринін). Загалом лінія розвитку уваги – це всезростаюче опосередковування діяльності процесами, в регуляції яких все помітнішу роль відіграє її суб'єкт. Тоді увага “проясняється” перцепцією, аперцепцією, мисленням (Г. Рево д'Аллон). Увазі притаманні властивості, рівень розвитку яких істотно впливає на успішність діяльності. Емоційні явища визначають міру такої успішності. При цьому почуття сигналізують індивіда про стан його потреб й відтак є суб'єктивною формою їх існування (С.Л. Рубінштейн). Вони формуються шляхом генералізації та узагальнення емоцій, котрі вже у філогенезі сповіщають про задоволення чи незадоволення біологічних потреб, оцінюють біологічний смисл оточуючих предметів і явищ, підкріплюють поведінку з позитивним ефектом

(В.К. Вілюнас). Онтогенез емоцій розгортається як формування соціального смислу дій для дитини, пов'язаного з її ставленням до мотивів спільної діяльності (О.В. Запорожець). Так утворюється механізм емоційної корекції поведінки, який вибудовується на оцінці та узгодженні складових діяльності. Подальший онтогенез підпорядковується логіці формування почуттів, процесам становлення особистості, відображає всю складність її стосунків зі світом. Своєрідну інтерпретацію динаміки емоційних явищ дав свого часу Б. Спіноза. Воля приводить у відповідність компоненти діяльності у випадку їх розузгодження, забезпечує досягнення мети за відсутності актуальної потреби й утримує індивіда від бажаної дії у ситуації вибору. Завдяки волі людина організовує своє життя всупереч обставинам. Можливість для цього формується протягом онтогенезу і полягає у переході від довільних дій до вольових. Воля повно схарактеризовує особистість, адже її вольова дія – це насамперед учинок, коли, внутрішньо стабілізуючись й узагальнюючись, вона утверджується в низці вольових властивостей характеру.

Відображальна і регулятивна функції психіки здійснюють свій внесок у характеристику індивідуальності. Найповніше її виражає інструментальна функція психіки. Цю функцію виконують явища, в яких відображається спосіб життя індивіда. Останній – не просто носій психіки, він живе, мимовільно чи довільно послуговуючись нею як своєрідним інструментом, завдяки якому діяльно наповнює життя. Формою такого інструмента є темперамент, мірою його ефективності –

здібності. Звідси характер – синтетичний прояв інструментальної функції.

Темперамент – динамічний аспект психіки, який формується на підґрунті дозрівання і мало підвладний людині. Швидше мимовільно, ніж довільно вона виробляє *індивідуальний стиль діяльності* (Є.О. Климов) і цим здійснює внесок у становлення притаманного їй *способу життя*. Серед теорій темпераменту помітне місце посідає *нервова* (І.П. Павлов, Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин). Разом з тим набирають ваги дані про вплив на формування *властивостей темпераменту* обмінних процесів організму (В.М. Русалов, Я. Стреляу), що підтверджує вихідні (Гиппократ) і пізніші (Е. Кречмер) уявлення про природу темпераменту. Взаємозв'язок властивостей дає змогу говорити про *типи темпераменту* (В.В. Білоус).

Здібності – той вимір психічних явищ, критерієм виділення яких є міра успішності *діяльності* індивіда, а у більш широкому контексті – *способу його життя*. Людина живе за потенціалом *здібностей*, котрий “матеріалізується” у *знаннях, уміннях, навичках*. Природа *здібностей* пояснюється з позицій конкуруючих теорій (наприклад, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка), які по-різному трактують співвідношення *біологічного і соціального*. На недиз'юнктивність переходу між ними вказує А.В. Брушлінський. У цьому зв'язку *розвиток здібностей* і *практика навчання* підтверджують, що наявний рівень спроможностей створює передумови для переходу на більш високий. *Здібності* виявляють себе як *задатки*, серед яких помітне місце посідають *активність і само-*

регуляція (Е.О. Голубєва). З позицій *системно-діяльнісного підходу, задатки* є органічним рівнем здібностей. Тоді, індивідний рівень – механізм здібностей, а особистісний – спосіб використання їх індивідом. *Якісний* (Б.М. Теплов) і *кількісний* (А. Анастасі) *аналіз здібностей* дає змогу описати їх *структуру* і формовияв, у т. ч. *обдарованість, талант, геніальність*.

Отже, *характер* – фіксована у вигляді *властивостей* і насичена глибоким змістом форма стійких стосунків *індивіда зі світом*, яка проявляє себе в *індивідуальному стилі життя*. За характером проглядається життя індивіда за певних соціальних умов (Е. Фромм). *Феноменологія характеру* описана ще *Феофрастом*. Щоб розкрити психологічний зміст характеру, довелося *конкретизувати* найістотнішу його ознаку – *ставлення* (М.Д. Левітов), застосовуючи при цьому провідні категорії *системно-діяльнісного аналізу* – “*діяльність*”, “*психіка*”, “*життя*”. В такий спосіб встановлено, що *характер* адекватно описують такі поняття як: “*потреби*”, “*спрямованість*”, “*установки*”, “*світогляд*” (“*свідомість*”), “*підсвідоме*”, “*несвідоме*”, “*властивості характеру*”.

Саме так *система понять і категорій психології* отримала своє, бодай тимчасове й неоптимальне, *завершення*.

ПІДСУМКОВІ КРОКИ КОНКРЕТИЗАЦІЇ

Психологія має справу з абстрактним, а *психолог*, зазвичай, – з конкретним. *Абстрактне* ще має знайти дорогу до *конкретного* – того, як саме

проблема постає перед психологом. Пройти цю дорогу він мусить сам – думками, вчинками, своїм життям... НМК до цього спонукає розділом “Замість післямови” посібника [4] та задачником [5].

У розділі викладається спроба (див. також [3]) аналізу *життя-творчості М.В. Гоголя*. Це підсумковий крок *конкретизації* і погляд на це життя з позицій концепції, покладеної в основу системи обстоюваного психологічного знання. Вочевидь, “зміщення мети” тут має місце і йдеться головним чином про “вчинковий” вимір *життя* письменника, в якому трагічно переплелися *культури* – минулого, теперішнього, мабутнього... Ця спроба свідчить, що у психології немає ні готових, ані остаточних відповідей. Є лише “одвічні” питання і намагання побудувати *гештальт*, який би залишив у читача відчуття довершеності *психологічного пояснення*, до якого вдається психолог.

У задачнику подаються 420 задач, що охоплюють зміст кожної теми посібника [4], методика роботи з ним, приклади розв’язування задач різного типу. Так досягається “методична” функція НМК, адже психологічне знання треба не засвоїти (що буває за *мнемічної діяльності* студента), а *освоїти* – у процесі *учнівської діяльності* студентів з дидактичним матеріалом курсу. Кожний студент отримує можливість стати *суб’єктом* власної професійної підготовки.

І в посібнику, й у задачнику складові *Системи понять і категорій психології* та *Іменного покажчика* виділені курсивом. Це сприяє пошуку матеріалу, потрібного для розв’язку, і принципово забезпечує змістовну єдність НМК.

Не може бути ідеального підручника з психології, тобто такого, що не підлягає критиці. Але у будь-якому разі він має виконувати “архівну”, “мовну” та “методичну” функції. Автор дає собі звіт, що вихід за межі *основної проблеми психології* не звільняє його від пошуку адекватного її розв’язку. Це – “вічний двигун” нашої науки. Тому спробам систематизації психологічного знання не буде кінця.

1. Балл Г. До визначення засад раціоналістичного підходу в методології психологічної науки // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 74–90.

2. М’ясоїд П.А. Вчинковий принцип і система психологічного знання // Педагогіка і психологія. – 1997. – №3. – С. 195–205.

3. М’ясоїд П. Гоголь: життя на перетині культур // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №5–6. – С. 124–149.

4. М’ясоїд П.А. Загальна психологія. Навч. посіб. – 2-е вид., доповн. – К.: Вища школа, 2001. – 487 с. (1-е вид. – 1998, додрук. – 2000).

5. М’ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології. Навч. посібн. – К.: Вища школа, 2000. – 184 с. (1-е вид. – 1998).

6. Основи психології. Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с. (додрук: 1996, 1997, 1999).

7. Пискун В.М. Метапсихологія та її паралагізми // Основи психології / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – С. 132–158.

8. Роменець В.А. Історія психології XIX-го початку XX століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.

9. Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Вища школа, 1971. – 247 с. (2-е вид. – 2001).

10. Роменець В.А., Маноха І.В. Історія психології XX століття. – К.: Либідь, 1999. – 992 с.

11. Татенко В.О. Поняття про психіку. Предмет психології як науки // Основи психології. Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – С. 9–45.

12. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології. – К.: Вища школа, 1979. – 198 с.

13. Фурман А. Одиссея української психології: між добром і злом // Психологія і суспільство. – 2001. – №2. – С. 5–11.

14. Абульханова-Славская К.А., Брушинский А.В. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна. – М.: Наука,

1989. – 248 с.
15. *Арсеньев А.С.* Размышления о работе С.Л. Рубинштейна “Человек и мир” // Вопросы философии. – 1993. – №5. – С.130–172.
16. *Брунер Дж.* Торжество разнообразия: Пиаже и Выготский // Вопросы психологии. – 2001. – №4. – С. 3–13.
17. *Брушлинский А.В.* Самая читаемая отечественная книга по психологии: триумф, трагедия, парадоксы // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 6. – С. 5–13.
18. *Вересов Н.Н.* Выготский, Ильенков, Мамардашвили: опыт теоретической рефлексии и монизм в психологии // Вопросы философии. – 2000. – № 12. – С. 74–87.
19. *Выготский Л.С.* Исторический смысл психологического кризиса; Мышление и речь; История развития высших психических функций; Орудие и знак в развитии ребенка // Выготский Л.С. Собр. соч. в 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291–436; Т. 2. – С. 6–361; 1983. – Т. 3. – С. 5–328; 1984. – Т. 6. – С. 5–90.
20. *Гиппенрейтер Ю.Б.* Введение в общую психологию. Курс лекций. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 310 с.
21. *Декарт Р.* Рассуждение о методе; Страсти души // Декарт Р. Соч. в 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 250–296, 481–572.
22. *Зинченко В.П.* Время – действующее лицо // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 36–54.
23. *Леонтьев А.Н.* О книге С.Л. Рубинштейна “Основы общей психологии”. Материалы к дискуссии // Леонтьев А.Н. Философия психологии. Из научного наследия. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 226–228.
24. *Леонтьев А.Н.* Об историческом подходе к изучению психики человека; Деятельность. Сознание. Личность // Леонтьев А.Н. Избр. психол. произв. В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 1. – С. 96–141; Т. 2. – С. 94–231.
25. *Леонтьев А.Н.* Учение о среде в педологических работах Л.С.Выготского // Вопросы психологии. – 1998. – №1. – С. 108–124.
26. *Мясоид П.А.* Антропологический принцип и проблемы психологии развития // Вопросы психологии. – 2000. – №5. – С. 122–125.
27. *Мясоид П.А.* О системах психологического знания (анализ новых учебников психологии) // Вопросы психологии. – 1998. – №1. – С. 55–64.
28. *Мясоид П.А.* Об учебнике по психологии украинских авторов // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, №3. – С. 178–180.
29. *Мясоид П.А.* Психогенетическая проблема и монистический принцип в психологии развития // Theoretical & Experimental Psychology. – 2002. – 1. – 20 p. Art.1.01, from // <http://www.tep.poltava.ukrtel.net>.
30. *Мясоид П.А.* Системно-деятельностный подход в психологии развития // Вопросы психологии. – 1999. – №5. – С. 90–100.
31. *Петровский А.В., Петровский В.А.* Категориальная система психологии // Вопросы психологии. – 2000. – №5. – С.3–17.
32. *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* История и теория психологии: в 2-х т. – Ростов-на-Дону: Феникс. – 1996. – Т. 1. – 415 с.
33. *Пригожин И.* Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С. 46–57.
34. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1989. (1-е изд.: 1946, доп. комм.: 1989, 1998, 1999, 2000, 2001).
35. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир // Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385 (2-е изд. – 1997).
36. *Сеченов И.М.* Избранные труды. – М.: Изд-во Всес. ин-та экспер. мед. при СНК СССР, 1935. – С. 167–235, 302–389.
37. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Антропологический принцип в психологии развития // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 3–17.
38. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности: Учеб. пособие. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
39. *Слободчиков В.И., Шувалов А.В.* Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей // Вопросы психологии. – 2001. – №4. – С. 95–105.
40. *Степин В.С.* Теоретическое знание. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
41. *Татенко В.А.* Субъект психической активности: поиск новой парадигмы // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 23–34.
42. *Чудновский В.Э.* К проблеме соотношения “внешнего” и “внутреннего” в психологии // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 5. – С. 3–12.
43. *Юревич А.В.* Методологический либерализм в психологии // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 3–18.
44. *Ярошевский М.Г.* История психологии. – Изд. 3-е, перераб. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.
45. *Ярошевский М.Г.* Л.С. Выготский и марксизм в советской психологии. К социальной истории российской науки // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, №5. – С. 84–96.
46. *Ярошевский М.Г.* Трехаспектность науки и проблема научной школы // Социально-психологические проблемы науки. Ученый и научный коллективы / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1973. – С. 174–189.